

A MISKOLCI ZSIDÓSÁG A HOLOCAUST IDŐSZAKÁBAN

CSÍKI TAMÁS

Több éve szervezte meg és irányítja a Holocaust-kutatásokat összefogó New York-i intézet (The Rosenthal Institute for Holocaust Studies)¹ élén álló Randolph L. Braham professzor azt a csoportot, amely a magyarországi zsidóság vészorszakbeli történetét regionális, illetve települési szinten vizsgálja.

Az utóbbi évtizedben ugyanis az európai és a magyar zsidóság kutatásában egyre inkább jellemzővé vált (és létjogosultságot nyert) a Dubnov–Katz-féle hagyományon túlmutató, nem csupán a nemzeti sajátosságok, hanem az egy-egy tájegységhez vagy akár településekhez köthető izraelita közösségek egyedi vonásainak feltárása. Ez az analitikus s az összehasonlítást kínáló módszer teheti lehetővé a két világháború közötti zsidóság gazdasági rétegződésében, társadalmi-politikai szerepvállalásában, életmódjában, az asszimiláció menetében vagy a közösségekhez fűződő mindennapi kapcsolataiban meglévő lokális eltérések vizsgálatát, ami a magyarországi Holocaust mélyebb: a helyi szinten zajló eseményeinek megismerését biztosíthatja, s nemcsak a *hogyan*, hanem – az egyébként nehezen megérthető – *miért* történte is választ adhat.

A készülő munka – mely a *Holocaust Enciklopédia (The Geographic Encyclopedia of the Holocaust in Hungary)* címet viseli – az egykori megyék szerinti beosztást követi, s előbb áttekinti az adott régió zsidóságának rövid történetét, majd – a rendelkezésre álló levéltári, hírlapi és egyéb források alapján, s a személyes visszaemlékezéseket is felhasználva – településenként mutatja be és elemzi az izraelita közösségek vészorszakbeli sorsát, illetve a közvetlen gazdasági, társadalmi és politikai előzményeket.²

Borsod megye székhelyén a 18. század első harmadában jelentek meg az izraeliták. Az országosan is jelentős vásárokat látogatták, illetve néhány nemes telkén letelepedve pálinkafőzéssel, valamint szesz- és borárusítással foglalkoztak, amit, miként az állandó lakhatást, ekkor még rendeletekkel igyekeztek akadályozni. Számuk gyarapodását s ezzel szervezettségük növekedését a diósgyőri kamarai uradalommal elmélyülő gazdasági kapcsolatuk eredményezte; az 1760-as években imaházat építettek, rabbit választottak, s a hitközség is megalakult.³

¹ Az Intézet – melynek bázisa a Graduate Center of City University of New York – csaknem két évtizede adja ki azt a sorozatot, amelynek kötetei a legkülönbözőbb tematika szerint foglalkoznak a Holocaust történetével. E sorozatban jelent meg 1984-ben (második, bővített kiadásként), majd 2001-ben egy-egy bibliográfia, melyek a magyarországi zsidóság vészorszakbeli történetének átfogó irodalmát tartalmazzák. (The Hungarian Jewish Catastrophe. A Selected and Annotated Bibliography. Ed. Randolph L. Braham New York, 1984, The Holocaust in Hungary. A Selected and Annotated Bibliography: 1984–2000. Ed. Randolph L. Braham New York, 2001.)

² A jelen írás a készülő enciklopédia része, amit a szerkesztő, valamint a kutatásokat támogató „The J. and O. Winter Fund” (JOWF) szíves belegegyezésével közlünk.

³ A 18. századi előzményekről bővebben: Miskolc története 1702–1847. Szerk. *Faragó Tamás* Miskolc, 2000. 1. köt. 478–90, 2. köt. 944–53, Howard Lupowitch: *The Jews of Miskolc. The Coming of Age of a Hungarian Jewish Community 1780–1848.* 1998. (kézirat)

1840-ben a településen már több mint ezer izraelitát írtak össze, az igazi fellendülés azonban a 19. század második felében, Miskolc regionális iparforgalmi centrummá fejlődésével következett be. 1863-ban és 1900-ban új templomot avattak, szefárd imaház épült, valamint az 1784-ben megnyílt és 1846-ban újjászervezett tanintézetet követően, az I. világháború előtt 2, az 1930-as években 3 izraelita elemi iskola működött. A hitközség 1919-től polgári leány, '23-tól polgári fiúiskolát, továbbá 3–3 jesivát és Talmud Tórárt is fenntartott, sőt 1928-ban, egyedülként az országban, tanítónőképzőt létesített.⁴

A gyarapodás ütemét jelzi, hogy 1910-ben a város össznépségének 20%-a (10 291 fő) volt izraelita (a két világháború között számuk stagnált, miközben arányuk 1941-ig 13,5%-ra csökkent); míg a helyi kereskedők és a hiteléletben dolgozók 62%-át, az iparosok 17%-át alkották, s rendkívül tagolt társadalmi struktúrával: egy gazdag nagypolgári réteggel, illetve stabil közép- és kispolgársággal rendelkeztek.⁵

A felekezeti és hitközségi életet gyakori viszálykodások kísérték. Az ellenségeskedés a közösség konzervatív, az ősi hagyományokhoz ragaszkodó, a gazdasági-társadalmi struktúrába beépülni nehezen tudó, másfelől az új, haladó szemléletű, asszimiláló és gazdaságilag is erősödő, a fejlődést kihasználó tagjai között az 1860-as évek elején kezdődött, s az 1868–69-es egyetemes kongresszus idején tovább mélyült. Neológ, illetve orthodox hitközség is alakult, melyek 1875-ben, az utóbbi szervezeti szabályzatát elfogadva ugyan egyesültek, ám a következő évben a konzervatívok egy része kivált, és szefárd imaegyesületet alapított, amely önálló rabbiságot követelt.⁶ Ezen irányzathoz egyébként a Galíciából csak a 19. század végén érkező, szerény egzisztenciájú izraeliták csatlakoztak, s bár az ellentétek az I. világháború után meg-megújultak, sőt az 1920-as években cionista és mizrachista csoportok is alakultak, mindez a politikailag egységesebb, gazdaságilag szilárd s a törvényhatóság által támogatott hitközség stabilitását nem veszélyeztette. (A cionista mozgalomhoz csatlakozók száma a városban kb. 250 fő volt.)⁷

E belső viszályok ellenére, az izraeliták nagyobb részének társadalmi-politikai asszimilációja a dualizmus korában és az 1920-as években sikeres volt, a keresztény lakossággal vagy a városi vezetéssel való konfliktusokra nincsenek adataink. Sőt 1861-ben a tanács rokonszenvét és „felebaráti szeretetét” fejezte ki a zsidóság iránt, mely „hazánk, valamint városunk örömeiben és balsorsában velünk együtt érzett és együtt szenvedett.” Reprezentánsai a helyi politikai, kulturális és közélet számos vezető posztját töltötték be (főügyész, tiszti orvos, kamarai elnökök stb.), valamint polgársága a különböző gazdasági és társadalmi szervezetekben kapott helyet.⁸

Változás az 1930-as években következett be. A világgazdasági válság nyomán nemcsak a keresztény kispolgárság és munkásrétegek szegényedtek el vagy veszítették el egzisztenciájukat (körükben nőtt a politikai elégedetlenség), hanem az izraeliták is, akik között gyorsan emelkedett a gazdasági és társadalmi hierarchiából kieső, életfeltételeikben perifériára szorulóknak száma, akik vagyoniilag és életmódjuk alapján is egyre élesebben különültek el a helyi zsidó nagypolgári rétegtől. Az asszimilációs készséget tekintve ugyancsak növekvő különbség jellemezte őket, mivel míg a nagypolgárság lojalitását

⁴ Zsidó Lexikon. Szerk. *Ujvári Péter*. Budapest, 1929. 606–08, *Rav Slomo Paszternák*: Miskolc és környéke mártírkönyve. Tel-Aviv, 1970. 32–41, *Zsedényi Béla*: Miskolc szellemi élete és kultúrája. Miskolc, 1929. 78.

⁵ Minderről részletesebben: *Csíki Tamás*: Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. Budapest, 1999. 141–57, 190–203, 220–40, 271–91.

⁶ Zsidó Lexikon... 606–07, *Csíki*: i. m. 406–10.

⁷ *Paszternák*: i. m. 42–48.

⁸ Zsidó Lexikon... 606–08.

próbálta megőrizni, a gazdasági létalapjukat veszítők az 1930-as években a mereven konzervatív, az asszimiláció bármely típusát elutasító orthodox irányzathoz közeledtek. Az utóbbiak közül egyre többen kényszerültek zugkereskedést és zugipart űzni, ráadásul számukat a '30-as évek végétől a Csehszlovákiából, Romániából és Lengyelországból beáramlók növelték, akik a város peremterületein húzódtak meg, s akik életformájukkal, idegenségükkel a lakosság növekvő ellenszenvét váltották ki.⁹

Ezek a tendenciák adtak alapot a jobbra tolódó városi vezetésnek a zsidóság elleni fellépésre, gazdasági és társadalmi pozícióik további gyengítésére. Már a '30-as évek közepén születtek erre irányuló rendelkezések (pl. a nyílt árusítású üzletek vasárnapi nyitva tartásának korlátozása, illetve tiltása, vagy a keresztény vállalkozók különböző kedvezményekben részesítése), közvetlen megnyilvánulásaira azonban az évtized végétől, a zsidótörvényekkel s az ezeket követő országos rendeletekkel összhangban került sor. Hitelszolgáltatásra és -közvetítésre, valamint iparüzésre újabb engedélyeket nem kaphattak, miként az állami egyedárúság alá eső cikkek árusítására sem, a meglévőket néhány éven belül be kívánták vonni.

A közszállításokban és a kereskedelemben ugyancsak korlátozták az izraeliták lehetőségeit: a helyi tűzifa-kereskedőktől pl. 1940 végén vették el engedélyeiket, a borszárművelet-kereskedők üzleteik meghosszabbítását célzó kérelmeit 1940–41-től folyamatosan megtagadták. (Az utóbbiak összes felszerelését zár alá helyezték, amit a keresztény vállalkozók rendkívül alacsony áron kaphattak meg.) A miskolci pénzügyigazgatóság az előírások szerint vonta be az italmérési engedélyeket (a nagyobb éttermek italmérését, némi türelmi időt adva, szintén korlátozták); a trafikengedélyek nagy részét, valamint az izraelita kocsmárosok, vendéglősök és kávéosok dohányárúsítási jogát megszüntették, a kegytárgyárúsítást sem engedélyezték számukra; s a bazárosok búcsúkon való árusítását is tiltották.¹⁰ A városban lakó birtokosok, a helyi cégek, a hitközség, valamint a vallási egyesületek földjeit és más ingatlanait állami tulajdonba vették, s készítették elő azok keresztények közötti kiosztását.¹¹

Mindezek következtében az 1940-es évek elejétől számos kereskedelmi és iparvállalat szüntette be a működését, ami a lakosság, illetve egy sor szakma ellátási nehézségeit mélyítette el. (Ezért kérte többször az ipartestület és a kamara olyan izraelita üzletek: pl. ipari textilárú- vagy vaskereskedések fenntartását, amelyek megfelelő raktárakkal ellátva, csaknem kizárólagos szállítói voltak a helyi textil-, valamint fémiparnak.)¹²

A gazdasági diszkrimináció mellett a miskolci zsidóság nagy múltú politikai-közéleti szerepét is elvesztette. Az 1939. évi IV. törvénycikk hatályba lépése előtt – a Magyar Élet c. szélsőjobbaldali lap adatai szerint – a város törvényhatósági bizottságának 47 virilis tagja közül 28 (60%), míg a 47 választott tag közül 14 (30%) volt izraelita származású. Többen örökös tagok, ketten hivataluk alapján növelték a zsidóság képviselőit. (A 248 virilis választó kb. 3/4-e tartozott ehhez a felekezethez.) Rajtuk kívül a városnál mintegy 30 izraelita tisztviselő teljesített szolgálatot, ami szintén jelzi, hogy az évtized végéig megőrizték közvetlen és közvetett befolyásukat a település vezető testületeiben, illetve irányításában.¹³ A zsidótörvények után viszont a virilis névjegyzékekből több mint 150 főt töröltek (ahol ezáltal csak néhányan maradtak), s a csökkentett létszá-

⁹ Csíki: i. m. 285. skk.

¹⁰ Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez. (Iratok a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárból.) I. füzet Vál. Dobrossy István. Budapest, 1994. 35–36, Csíki: i. m. 288. skk.

¹¹ Dokumentumok... 25–32.

¹² Pl. Dokumentumok... 70–71.

¹³ Magyar Élet 1939. augusztus 23, október 11.

mú törvényhatósági bizottságban mindössze 6, míg a póttagok között 2 izraelitát hagytak. (Ezzel párhuzamosan a város politikai vezetésében a liberális irányzat teljesen hátrébe szorult, s a különböző jobboldali pártok kerültek túlsúlyba.)¹⁴

Nemcsak az izraelita nagypolgárságot érintette a képviselő-választói joggal rendelkezők számának nagyarányú csökkentése: 1940–41-ben összesen kb. 4000 fővel apadt a választásra jogosultak száma, akik jelentős része a közel 3000 fős miskolci izraelita választópolgárból került ki.¹⁵

A különböző érdekképviselőkben ugyancsak korlátozták a zsidóságot. Számuk a helyi ipartestület vezetőségében és tagjai között folyamatosan csökkent, a II. zsidótörvény után valamennyi izraelita tisztviselőnek távoznia kellett. A kereskedelmi és iparkamara önkormányzatát (melyben szintén túlreprezentált volt a felekezet) 1940 végén fűggesztették fel, a tagok többségének mandátuma megszűnt.

Az izraelita alkalmazottak visszaszorítására alakult meg az 1930-as évek végén a Keresztényszocialista Magántisztviselők Országos Szövetségének helyi csoportja; vagy ekkor tiltották be az I. világháború előtt alakult, s a „hithú” zsidóság összefogását célzó Miskolci Orthodox Zsidókört, majd az egyéb vallási, kulturális és szociális egyleteket, valamint hitközségi intézményeket is megszüntették (pl. a nőegyleteket, a komagyletet, a Chevra Kadishát, a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetségének miskolci fiókját).¹⁶

A német megszállást követően fordult tragédiába a nagy múltú izraelita közösség sorsa. A szaporodó országos és helyi rendeletek végrehajtását a Gestapo kiépülő miskolci szervezeteivel és a német parancsnoksággal szoros kapcsolatban lévő, Imrédy Béla politikáját követő Szilágyi László polgármester irányította, aki a „magyar faj védelmét hangoztatva”, a megyei városok között élen kívánt járni a diszkriminatív intézkedések gyors és példás teljesítésében, később a zsidóság elkülönítésében is. („Érdemei” elismeréseként május közepén Szilágyi megye főispánjává nevezték ki, utódja, Honti Béla az ő politikáját követte.)¹⁷ Borsod vármegye élen ugyancsak radikálisan jobboldali politikus: Borbély-Maczkó Emil, Gömbös egykori híve és munkatársa, a kormánypárt egyik országosan ismert vezetője állt, akit 1944. március végén erősítettek meg főispáni, valamint a VII. hadtestkerület kormánybiztosi tisztségében; egy hónappal később Miskolc város főispánjává is kinevezték. Május 10-én elmondott programbeszédében az egységes keresztény Magyarország megteremtését és a „zsidókérdés megoldását” tartotta legfontosabb feladatának, miközben megerősítette, hogy „fajvédők s valamennyien egyformán számszázalékos antiszemiták vagyunk”.¹⁸ Borbély-Maczkó tehát a zsidóságot nem csupán felekezetnek, hanem „idegen fajnak” tekintette, s mivel közvetlenül a Sztójay-kormány kinevezése után tárgyalta a miniszterelnökkel, Rátz Jenő miniszterelnök-helyetessel és Jaross belügyminiszterrel is, nyilvánvalóan kezdettől tisztában volt a németek szándékaival, amit feltétel nélkül támogatott.¹⁹

Mindennek megfelelően folytatódott a zsidóság teljes gazdasági ellehetetlenítése. A városbíróóság április közepén megkezdte az izraelita tulajdonú vállalatok nyitva tartásának revízióját, illetve leltároztatását (melynek során a Baross Szövetség tagjai súlyos vagyoni károkat okoztak), elrendelte az összes ékszerészüzlet, valamint épületfa- és építőanyag-kereskedés bezárását, s a Magyar Élet április 27-ei, bizonyosan túlzó beszá-

¹⁴ Uo. 1939. szeptember 6, október 11.

¹⁵ Uo. 1940. július 24.

¹⁶ Csiki: i. m. 289. skk.

¹⁷ Magyar Élet 1944. április 25, 30, *Beránné Nemes Éva*: Miskolc politikai élete a német megszállás hónapjaiban. Borsodi Történelmi Évkönyv III. Szerk. *Deák Gábor–Román János*. Miskolc, 1971. 20–21.

¹⁸ Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (BmLt.) IV. 1903/a 63/1944, *Beránné*: i. m. 20–21.

¹⁹ *Beránné*: i. m. 21.

molója szerint a 807 közül „757 zsidó üzlet redőnyét húzták le”, míg kb. 200 ellen indult eljárás a bejelentés elmulasztása miatt.²⁰ Ezzel párhuzamosan a közellátási vagy honvédelmi érdekből fontos cégekhez keresztény üzletvezetőket rendeltek ki, 7 gyógyszerterár került új tulajdonos kezébe, továbbá az ügyvédi kamara 75–80 izraelita tagját törölték. S e határozatok betartását rendszeresen, helyenként razziákkal ellenőrizték.²¹

Hasonló alapossággal és gyorsasággal bocsátotta el a polgármester április legelején a még hivatalban lévő néhány zsidó tisztviselőt és egyéb alkalmazottat; s hajtatta végre e felekezet tagjainak alapvető személyiségi jogait és életfeltételeit semmibe vevő utasításokat (a városban belüli közlekedésük korlátozása, távbeszélő készülékeik kikapcsolása, lőfegyverek és rádióik elvonása, a zsír- és cukorjegyek május 3-áig történő beszolgáltatása, este 8-tól reggel 6-ig a lakások elhagyásának megtiltása, az izraelita szerzők munkáinak kiselejtezése).²²

A megfélemlítés további, közvetlen eszközeként a rendőrség szigorúan ellenőrizte pl. a sárga csillag viselését, amihez „felettebb szükséges volt, hogy a lakosság tartsa kötelességének minden általa észlelt ilyen mulasztást a legközelebbi rendőrközegeknek” jelenteni (az első internálásra a megkülönböztető jel nem viselése, valamint utcai árusítás miatt április 20-a körül került sor). Ezzel egy időben az „állam és a társadalmi rend elleni izgatás”, továbbá rémhírterjesztés vádjával vették őrizetbe azt a héttagú izraelita „titkos társaságot”, amely – a nyomozás és az arról tudósító Magyar Élet szerint – egyikük lakásán „az ellenséges rádióadások meghallgatására gyűlt össze rendszeresen, s a bolsevistákat és az angol bombázókat kívánták” Miskolcra.²³ Természetesen mindez a helyi zsidóság elleni propagandát, az ellentétek élezését is célozta, amit az említett, a német megszállás után egyedüli miskolci napilap további cikkek sorozatával igyekezett még inkább elmélyíteni (pl. az izraeliták „keresztény egyházak elleni inváziójáról” vagy a különböző rendelkezések kijátszóiról, az „összeharácsolt vagyonukat” és árukészleteiket rejtegetőkről, s ezáltal a pénzbüntetéssel, elzárással és internálással sújtottakról számolt be rendszeresen, uszító hangnemben).²⁴

Szlávy polgármester április 26-án az izraeliták lakóhelyének bejelentését tette kötelezővé (a családtagok és a helyiségek számának megjelölésével), néhány nappal később az általuk bérelt lakásokat írták össze, ami már az elkülönítést készítette elő.²⁵ Ennek helyéül kezdetben – egy május 8-ai rendelkezés szerint – a személypályaudvar melletti MÁV-telepet kívánták kijelölni, nemcsak azért, mert egységes és zárt területet alkotott, hanem „kiváltképp azért, hogy az ott lakó vasutas családok az áttelepítés folytán a légi bombázásnak kevésbé kitétt városrészre kerüljenek”.²⁶ Végül az egy nappal később, május 9-én megjelent polgármesteri utasítás a gettót a Szemere, Margit és Zrínyi utca, valamint a Szirma, Petőfi és Gillányi utcák határolta területen, az egykori Arany János, Csizmadia, Jósika, Kőműves, Rákosi Jenő, Vörösmarty, Asztalos, Esztergályos, Kalapos, Lakatos, Rostás, Vilma, Bádogos, Kárpitos, Mészáros, Szatócs, Ács, Bors vezér, Gubacs, Kovács, Hadirokkantak, Molnár, Zöldfa, Bognár, Cukrász és Kölcsey utcákban jelölte ki. E városrészben számos, kb. 1200 izraelita család lakott (ami szemponttá vált), akik közé 600 lakásba koncentráltak mintegy 10 000 embert. A külön-

²⁰ Magyar Élet 1944. április 27, Felvidéki Népszava 1947. március 30.

²¹ Magyar Élet 1944. április 18, 26, május 7, 9, 10.

²² Dokumentumok... 53–55, Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap 1944. március 29, Magyar Élet 1944. március 31, április 7, 21, 25, 28, 30, május 7, 9, 16.

²³ Magyar Élet 1944. április 4, 6, 7, 20, 21, 22.

²⁴ Magyar Élet 1944. március 29, április 6, 20, 22, 25, 27, május 2, 13, 24, 27, *Beránné*: i. m. 26.

²⁵ *Beránné*: i. m. 24.

²⁶ Dokumentumok... 65–66.

böző kérvényeket, melyek a rendeletekben szabályozott és jogosnak vélt „kivételes elbánnás” megállapítását vagy azt kérték, hogy az öregek, betegek és nyomorékok a kijelölt területtel közvetlenül határos, ugyancsak zsúfolt és izraeliták által lakott házakban maradhassanak, sorra elutasították, a végrehajtást pedig május 11-én rendőri felügyelettel kezdték el.²⁷

A zsidóknak kettes sorokban kellett meghatározott szállásukra költözniük, s öltözetükön kívül személyenként egy rend ruhát, egy pár cipőt, két rend fehérműt, a legszükségesebb ágyneműt, valamint háromnapos ételmezt vihetek magukkal. A gettósítás május 20-án fejeződött be, ezt követően adta ki Tasnády Antal főkapitány-helyettes rendeletét, amelyben az elkülönített és újra meghatározott területet lezárta.²⁸ Ettől kezdve az izraeliták a gettót csak kivételes esetben, igazolvánnyal és egyéb engedélyekkel hagyhatták el (elvben ez már május 11-étől érvényben volt, amit azonban a Magyar Élet szerint nem tudtak kellő szigorral betartatni, így a zsidók „illegálisan” különböző élelmiszereket, bútorokat, fát és szenet „halmozhattak fel”); az esti óráktól az utcákon nem tartózkodhattak; valamint keresztényekkel nem érintkezhetek, akiknek – bár a gettóban szabadon közlekedhettek – a velük való érintkezést ugyancsak kerülniük kellett. (A lezárt területen ugyanis számos keresztény család maradt.)²⁹

Míndezek végrehajtásában, illetve a kijelölt utcákban lévő lakások elosztásában a helyi zsidóság képviselőjére április elején megalakult, s az Arany János utcai héber iskolában működő zsidó tanács is részt vett, melynek élén Feldmann Mór építészmérnök, a hitközség elnöke, valamint Banet Elemér állt (a közösség spirituális vezetői Neufeld Simon, Ehrenfeld Adolf, Gottlieb Juda rabbi, valamint Spira Salamon anyakönyvvezető rabbi volt).³⁰

Feldmann egyébként jelen volt a központi zsidó tanács március 28-án tartott fővárosi értekezletén, amely a vidéki izraelita közösségek megnyugtatótását (illetve félrevezetését) célozta, s úgy tűnik, a helyzetet teljesen félreértő, a hatóságokkal egyoldalúan és feltétel nélkül együttműködni kívánó hitközségi vezetők közé tartozott. Erre utal, hogy május 1-jén alázatos hangú és tisztelgő jelentésében a „nagyrabecsült polgármester nemes emberbarátságára, magasabb rendű szociális érzésére és humánumára” hivatkozva „helyezte magukat annak oltalma alá”, s ajánlotta fel a tanács szolgálatait a „zsidókat érintő intézkedések előkészítésében és végrehajtásában”.³¹ (Valószínűsíthető továbbá – miként arról a Magyar Élet szélsőséges formában beszámolt –, hogy a lakások elosztásakor és egyéb esetekben is sürélódások lehettek a különböző szociális helyzetű és életmódú, az asszimiláció eltérő fokán álló izraeliták között.)³²

Míndezzel összefüggésben nem tarthatjuk pontosnak és teljesen hitelesnek a zsidó tanács szűkszavú és önmagában ellentmondásos helyzetjelentését a tömörítettek életkörülményeiről. Eszerint az „élelmezés jó, kórház nincs, orvosok és gyógyszereszek vannak, az egészségügyi viszonyok jók...” legfeljebb a vidéki gettókhoz viszonyítva

²⁷ BmLt. IV. 1906. 18002/1944, 19464/1944, *Randolph L. Braham*: A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon. Budapest, 1997. 662–63, *Lévai Jenő*: Zsidósors Magyarországon. Budapest, 1948. 105, 410, *Beránné*: i. m. 24–25.

²⁸ Magyar Élet 1944. május 12, 13, 21.

²⁹ Magyar Élet 1944. május 12, 13, 16, 21.

³⁰ Magyarországi Zsidó Hitközségek 1944. április. Adattár A–B. Szerk. *Komoróczy Géza*. Budapest, 1944. 413–14, *Braham*: i. m. 663.

³¹ Dokumentumok... 52–53.

³² Magyar Élet 1944. május 16.

fogadható el, s az izraeliták szűk körére vonatkozhatott, míg a többség semmilyen ellátásban sem részesült.³³

Sőt a jelentésből nem derülhetett fény az összegyűjtött zsidók elleni rendkívül kegyetlen akciókról sem. Miskolcon egy különleges csendőrnnyomozó osztag alakult, melynek parancsnoka Oláh András csendőralhadnagy, tagjai többek között Bata József őrmester és Sashalmi Imre voltak, s amely az Arany János utca két házában fogdát és kínzókamrát alakított ki, ahol esetlegesen elrejtett vagyonukról vagy értéktárgyaikról vallatták a kiválasztott áldozatokat. A későbbi népbíróági tárgyalás tanúvallomásai szerint (amelyek alapján Oláht halálra ítélték és kivégezték) több mint száz embert vertek meg, s kínoztak brutálisan, némelyeket megkötözve és fejfelé akasztva ütlegeltek, illetve sós vizet itattak velük. Közülük többen meghaltak (pl. Holländer Béla ügyvéd és Radványi Ignáczné), szenvedtek maradandó sérüléseket (s majd kerültek azonnal a gázkamrákba), vagy lettek öngyilkosok (Holländer Béláné, Balla Béla). (A holttestek egy részét a Sajó vizébe dobták.)³⁴

A gettósítás végrehajtásával párhuzamosan a megfélemlítés és megtorlás egyéb eszközei ugyancsak szaporodtak, s az antiszemita propaganda egyre durvábbá vált. A miskolci rendőrség figyelmeztette „a keresztény magyar közösséget, hogy bizonyos egyének a házak kapujába mérgezett kockacukrokat helyeztek el, amelyekkel veszélyeztetni akarják a keresztény magyar gyermekek életét és egészségét”.³⁵ A diszkriminatív rendeletek megszegése (a sárga csillag nem viselése, vagyonrejtegetés stb.), valamint szökési kísérletek vádjával 131 embert internáltak (a névsort a Magyar Élet közölte); s a lap május 24-ei közlése szerint az elzárások mellett, néhány nap alatt 192 izraelitát köteleztek 60 000 pengő bírság kifizetésére különböző „kihágások”: pl. keresztény cselédek alkalmazása, adatszolgáltatás megtagadása vagy közveszélyes munkakerülés (!) miatt. (Ugyanakkor Borbély-Maczkó Emil főispán arról számolt be május közepén gúnyosan, hogy „ma minden zsidó kapálni szeretne”, miután szabályozta az izraeliták mezőgazdasági munkaszolgálatát. Eszerint 30 fős egységekben, katonai felügyelettel mehettek ki a falvakba dolgozni, amit majd a deportálás előtt Endre László tiltott meg.)³⁶

Ilyen légkörben – bár Miskolcon, az országban ritka kivételként, háború- és németellenes, s a munkaszolgálatosok között is antifasiszta csoportok szerveződtek – ezek a zsidók mentésére nem vállalkozhattak, így az elszórt kísérletek csupán egyéni és rendkívül szervezetlen akciók lehettek.

A „passzív ellenállás” jeleként több városi, illetve megyei tisztviselő és egyszerű alkalmazott ment április végétől, május elejétől betegszabadságra, hogy semmilyen módon se váljanak a látott intézkedések részeseivé; emellett néhányan az izraeliták értékeinek elrejtésében vagy akár szökésükben és iratokkal való ellátásukban is segédkeztek. A 18 éves Jorkó Erzsébet pl. hamis igazolvánnyal próbálta ismerősét a gettóból kimenteni, vagy a Péter család Ungvárról szökött rokonát igyekezett segíelyezni, ám mindnyájan az őrizetbe vétel, az elzárás, illetve az internálás sorsára jutottak.³⁷

Helyenként a passzivitás is bátor cselekedetnek számíthatott, s a felelősségre vonás miatt a különböző magatartásformák erkölcsi megítélése is bonyolult lehet. Erre példa Vesza Ambrus rendőr esete, aki 1944. június 5-én, tehát közvetlenül a deportálást meg-

³³ Lévai: i. m. 410.

³⁴ Felvidéki Népszava 1945. október 6, 1946. május 8, 1947. március 15, május 1, 4, *Paszternák*: i. m. 52–53, *Beránné*: i. m. 25.

³⁵ *Braham*: i. m. 663.

³⁶ BmLt. IV. 810/b 276/1944, Magyar Élet 1944. május 10, 24.

³⁷ *Beránné*: i. m. 25–26, 43, Magyar Élet 1944. május 27, június 6.

előzően egy gettóból szökött családot (Schwarcz Salamont, feleségét és 3 gyermekét) a miskolci pályaudvaron igazoltatott, s a szolgálatot teljesítő rendőrörtsztnek adott át. Ezért 1946-ban vádat emeltek ellene, ám a népbíróság felmentette, mivel – indoklása szerint – parancsot hajtott végre, s egy olyan „civil” szólította fel a család igazoltatására, aki a rendőröket többször azzal fenyegette meg, ha „kötelességüket” nem teljesítik, azt a tiszteknek fogja jelenteni. (Ugyanakkor tanúvallomásokból kiderült, hogy Vesza más esetben „izraelitának tekintendő személyt szolgálata során nem igazoltatott, sőt óvatosságra intette”.)³⁸

Ezek s az ehhez hasonló elszórt kísérletek legfeljebb egy-egy izraelita sorsán változtathattak, ám a trianoni Magyarország legnagyobb vidéki zsidó közösségének pusztulását a legkevésbé sem befolyásolhatták. Az okok nyilvánvalóan összetettek, nehezen megfeythetők, s bár az események, miként az ország egyéb területein, felsőbb forgatókönyv szerint zajlottak, a helyi, esetleg egyedi tényezőket is keresnünk kell.

A korábbi évtizedek sikeres vagy annak megélt asszimilációs, sőt társadalmi integrációs folyamata (amit még fokozott, hogy a hagyományait és kultúráját sok tekintetben megtartó orthodox közösség érte el), az izraeliták évszázados gazdasági, kulturális és szellemi gyarapodása, valamint a belső viszálykodásokon való állandó felülemelkedés hamis illúziók sorát kelthette, nemcsak a hitközség vezetőiben, hanem a felekezethez tartozók széles körében is. Mindenekelőtt nem számoltak kellően az 1930-as évek tendenciáival: a zsidóság összetételében bekövetkező változásokkal, illetve a városvezetés jobbratulódásával vagy az ellenségessé váló közhangulattal sem. Ezzel összefügg, hogy a diszkriminatív rendelkezéseket ideiglenesnek, a különleges helyzetből adódó kényszerű átmenetnek tekintették, ami a koncentráció időszakára is kiterjedt (ehhez hozzájárulhatott, hogy egy lakónegyed centrális területén létrehozott gettóban sem következett be a teljes elkülönülésük), s ami az izraelita vezetők – évszázados „reflexként” megerősített – együttműködő készségét is magyarázza.³⁹ (Pedig a Magyar Élet a német megszállás után egyre gyakrabban szorgalmazta a zsidókérdés megoldásaként – a Turul Szövetség új munkatervére hivatkozva – a kitelepítést, továbbá az „ország legzsidósabb városában” a „zsidókérdés végérvényes lezárását”.⁴⁰)

Az egykori befogadó közeg magatartása is megváltozott, ami szintén nem tudatosult az izraelitákban. A keresztény kis- és középpolgárság, valamint a munkásság jelentős része (melynek ugyancsak széles bázisa volt Miskolcon és környékén) a '30-as években egyik napról a másikra vesztette el egzisztenciáját, aminek ellensúlyozására alkalmasnak látszott a helyi zsidóság – még mindig kiemelkedő vagy annak vélt – gazdasági pozícióinak és érdekeltségeinek megszerzése. (A keresztény népesség az izraelita kispolgárok elszegényedését, sőt deklasszálódását nem mérte fel kellő realitással, s egyre inkább vetélytársat látott bennük.) Nem véletlen, hogy a Baross Szövetség miskolci csoportja a '30-as évek végétől az „örségváltás” programjával rendkívül megerősödött; a városi politika ez irányú legsürgetőbb feladatává az izraelita tulajdonú raktárak leltározatása, a strómanokkal szembeni erőteljes fellépés, valamint a lakásproblémák a szükséges cserékkel való enyhítése lett; miként az eldurvuló antiszemita kampány leginkább az „elrejtett vagyonokkal”, továbbá az izraeliták, a keresztény lakosságát a háborús körülmények ellenére is messze felülmúló életszínvonalával és fogyasztásával érvelt.⁴¹

³⁸ Dokumentumok... 81–84.

³⁹ Vö. Magyar Élet 1944. május 5.

⁴⁰ Magyar Élet 1944. március 23, május 12, 13, június 11.

⁴¹ Magyar Élet 1944. április 5, 25, 28, május 24, 27, június 8.

Mindezek következtében 1944 márciusától jelentősen nőtt a zsidó vállalkozások, illetve üzletek, lakások és egyéb ingatlanok vagy akár bútorok és más lakberendezési tárgyak megszerzésére irányuló igénylések száma. Ez a háború utolsó szakaszában a keresztény közösség demoralizálódását és szétesését, az erkölcsi értékek relativizálódását is jelzi (a városvezetés szigorú, ellentmondást nem tűrő utasításai, valamint megfélemlítése az egész lakosságra kiterjedt, míg a megérkező Gestapo-egységek emberek tucatjait tartóztatták le, hurcolták el vagy figyeltették meg⁴²), ami keretül szolgálhatott a legalapvetőbb emberi jogokat és méltóságot sértő akciók végrehajtására, a parancsot kiadók és az azt szolgáló végrehajtók kölcsönös, főként utóbb jellemző felelősség áthárítására is. S az éppen 1944. június 2-án Miskolcot ért első bombatámadás, mely több mint 200 ember halálát okozta, 420-an sebesültek meg, és számos köz- és magánépület vált lakhatatlanná,⁴³ illetve mindennek sokkhatása még a korábban együtt érzők figyelmét is elterelte a zsidók sorsáról, vagy tette a valamilyen formában szolidaritást vállaló kisebbséget az iránt közömbössé.

A meghatározó persze a szándékában eltökélt megyei és városi vezetés, valamint a helyi német katonai parancsnokság egysége, s a mögöttük álló csendőrség és rendőrség ereje volt. (Miskolcon – mint a VII. csendőrkerület székhelyén – más megyékből jelentős számú csendőri egységet vontak össze, ugyanakkor biztonsági okokból a helyiek közül 50 főt Máramarosszigetre vezényeltek.⁴⁴) Ezáltal a „zsidótlantás” előkészítése a kidolgozott tervek szerint mehetett végbe.⁴⁵

A városi gettó kiürítése június 5-én indult. Ezért a keleti városnegyedet a Vörösmarty utcától lezárták, és Kiszalvi Bertalan csendőr-főtörzsrörmester, a deportálási részleg parancsnokának irányításával a zsidókat „ütlegelések közepette” a Tatár utcai téglagyárba s a vele szomszédos helyiségekbe hajtották ki.⁴⁶ (Ezzel egyidejűleg – a Magyar Élet adatai szerint – több mint 600 lakásigénylés érkezett a hatóságokhoz, ami a továbbiakban még emelkedett, s amit elsősorban a bombakárosultak számára kívántak teljesíteni.⁴⁷)

Az akció brutalitását jelzi, hogy Tyrnauer Márk ny. kúriai bíró, Klein Sándor volt százados és egy Hofbauer nevű kereskedő a bántalmazások nyomán meghalt, s a téglagyári életkörülmények is drasztikusan romlottak.⁴⁸ Az izraelitákat ugyanis nyitott szárított épületekben zsúfolták össze, ahol a legalapvetőbb higiénikus feltételek (pl. a víz) sem állt rendelkezésre. A zsidó tanács – még mindig mérsékelt hangú – helyzetjelentése szerint „a csendőrség már igen szigorúan őrzi a ki- és bejárást. Csomag és postaküldés tilos, a tábor lakóival beszélni sem lehet. Úgyszólván semmiféle ellátás nincs, esznek, ha hoztak magukkal. [A fejadagokat egyébként szigorúan korlátozták. – Cs. T.] Közös konyha nincs, a szükség óriási. Részben a szabadban laknak.”⁴⁹ (Utóbb Spiry Endre tisztii főorvost népbíróság elé állították, mivel a vád szerint szóban és írásban sem jelen-

⁴² *Beránné*: i. m. 19, 21–23, 26.

⁴³ *Beránné*: i. m. 28.

⁴⁴ *Braham*: i. m. 421.

⁴⁵ A minisztertanács június 1-jén döntött arról, hogy a II. hadműveleti zóna VII. csendőrkerületében öt nap múlva kezdik a zsidóság – a deportálást közvetlen megelőző – koncentrációját. *Braham*: i. m. 655.

⁴⁶ Ebbe a gyűjtőtáborba koncentrálták továbbá a vidéki (az edelényi, a szendrői, a sajoszentpéteri, az ózdi, a mezőcsáti, a mezőkeresztesi és a mezőkövesdi) gettók lakóit, valamint a miskolci járás izraelitáit, vagyis Borsod megye kb. 6360 főnyi zsidó népességét. Dokumentumok... 47–52, Magyar Élet 1944. június 7, *Beránné*: i. m. 26–27, *Braham*: i. m. 663.

⁴⁷ Magyar Élet 1944. június 8, 22, július 6.

⁴⁸ *Munkácsi Ernő*: Hogyan történt. Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához. Budapest, 1947. 113.

⁴⁹ *Lévai*: i. m. 411.

tette az általa ismert téglagyári állapotot, miszerint a helyi és a vidékről beszállított zsidókat „téglaportban, hirtelen összeácsolt, rozszant színekben helyezték el, s Weisz Bertalan orvos kötszer, műszer és gyógyszer nélkül képtelen volt a betegeket ellátni...”, továbbá ez ellen nem tett semmit. – Spiryt emellett azért is felelősségre vonták, mivel 1940-ben a külföldi állampolgároknak minősített izraeliták kiutasításakor „orvosi hivatásához nem méltón járt el”, valamint 1942 májusában részt vett az Erzsébet kórházba kirendelt munkaszolgálatos orvosok tevékenységének megakadályozásában.⁵⁰⁾

A téglagyári koncentrációval egyidejűleg az antiszemita propaganda – a látott fő elemeiből táplálkozva – tetőfokára hágott. Június 11-én, közvetlenül a deportálást megelőzően jelent meg a Magyar Életben „Leleplezték a miskolci zsidóvagyon rejtegetők frontját” többszörösen kiemelt főcímmel, az első két oldalt betöltő írás, amely minden korábbinál részletesebben sorolta fel az értékeiket keresztényeknél elhelyezők népes táborát, s az ebben segédkezőket (akiket azonnali jelentkezésre szólított fel); valamint számolt be a jelenség megszüntetésére alakult csendőrmozgó-álosztály működéséről. S a cikk minden addiginál nyiltabban fenyegette meg a helyi lakosságot is, hangsúlyozva, hogy „félmegoldásokról többé nincs szó...”, itt végre a zsidókérdés teljes felszámolása folyik.”⁵¹⁾

A téglagyári életkörülmények valóban nyilvánvalóvá tették, hogy immár a deportálás előtti néhány napos, átmeneti helyzetről lehet szó. Ezt követően az iparvágányokra tolatott vagonokban (az utolsó pillanatban két új munkaszolgálatos század számára kiemelt, ezáltal a biztos haláltól megmentett férfiakon, valamint a Borbély-Maczkó főispán által mentesített orvosokon és gyógyszerészekén kívül) június 12-én, 14-én és 15-én előbb a miskolci, majd a vidéki izraelitákat szállították el a megsemmisítő táborokba.⁵²⁾

A deportálás után a helyi hatóság hamarosan a lefoglalt vagyonok értékesítésére kért kormányzati engedélyt, folytatta az üzlethelyiségek kiutalását, s próbálta az izraelita vállalkozások keresztény alkalmazottainak elmaradt fizetését rendezni (utóbbiak a régóta elégedetlenkedő munkanélküliek számát gyarapították).⁵³⁾ Eközben elhagyott lakásokba törtek be, amit gyakran – az egykorú visszaemlékezés szerint – „bizonyára valami szervezés következtében, több száz fős tömeg” hajtott végre, s ahol „tumultuózus és gyalázatos” jelenetek zajlottak a helyenként összeverekedő fosztogatók között. (A hivatalos közlemények szerint – bár csupán az ócskapiacokon gyarapodó illegális árusítások miatt kb. 150 főt állítottak elő – mindez „nem olyan mértékben és formák között történt, ahogy a híre a közönség körében el van terjedve”).⁵⁴⁾

A nyilas hatalomátvételt napjaiban a zsidóság elleni terror a munkaszolgálatosokra is kiterjedt. A Borsodalmegyei és miskolci orvosokból, gyógyszerészekből és mérnökökből álló két századot előbb Jolsvára, majd a Fejér megyei Pusztavámra vezényelték, ahol a település volksbundista sváb lakossága nyílt gyűlölettel fogadta őket. Október 16-án a „német nép elleni lázadás” vádjával (Horthy előző napi proklamációja után karszalagjait letépték és eldobták) a teherautókon megérkező SS-legények a kb. 210 izraelitát a

⁵⁰⁾ Felvidéki Népszava 1945. május 13.

⁵¹⁾ Magyar Élet 1944. június 11.

⁵²⁾ Ferenczy László csendőr alezredes jelentése szerint 13 500 főt, Kassa vasúti parancsnoka szerint 15 464 főt vittek Auschwitzba. (A borsodiakon kívül ugyancsak Miskolcon gyűjtötték össze a Szerencsi járás [Zemplén megye], a Szikszói [Abatúj-Torna], valamint a Putnoki járás [Gömör-Kishont] izraelitáit.) Magyar Élet 1944. június 7, *Lévai*: i. m. 411, *Braham*: i. m. 657, 663–64, 1358.

⁵³⁾ Magyar Élet 1944. június 22, július 6, 13.

⁵⁴⁾ Magyar Élet 1944. július 13, augusztus 4, Pelle János: Az utolsó vérvádak. Budapest, 1995. 193.

falú szélére hurcolták, levetkőztették és 20-as csoportokban kivégezték. (Néhányuknak sikerült megszöknie, akik közül hármat a falú Volksbund-tagjai fogtak el.)⁵⁵

A zsidóság elleni utolsó tömeges akciókat 1944 októberében és novemberében a visszavonuló nyilas, valamint SS-különítmények hajtották végre. Szökött és Miskolcra hazatérő izraelita munkaszolgálatosokat fogtak el, akiket az őrizetükben lévő más foglyokkal (katonaszökevényekkel, baloldali munkásokkal) együtt Létrástetőn (kb. 100–120 áldozat) s a Bükk hegység egyéb területein lőttek agyon, és földeltek tömegsírokba.⁵⁶

Hasonló sorsra jutottak azok a miskolci és megyebeli zsidó iparosok, akiket a régió székhelyén, a Hadirokkantak utcájában létrehozott ún. Judenheimben foglalkoztattak. A németek által létesített, s az SS-katonák szükségleteit ellátó műhelyben dolgozó szabókat, varrónőket, cipészeket, asztalosokat, bádgosokat és egyéb szerelőket, kb. 40 (más adatok szerint 65) főt a Gestapo emberei 1944. október 24-én a Hejőcsaba határában fekvő Gadó-tanyára szállították, és előre megátott sírba lőtték őket.⁵⁷

A Holocaust helyi áldozatait tekintve, a városbíróság a csak Miskolcra elhurcoltak számát 8000, az 1945 júniusában készült jelentés 8900 főben határozta meg. 1946-ban kb. 2350 fő tartozott e felekezethez (az össznépeesség 3%-a), vagyis – a vidéki településekről beköltözőket figyelmen kívül hagyva – a miskolci zsidóság mintegy 78%-a pusztult el.⁵⁸

HISTORY OF THE JEWS IN MISKOLC DURING THE AGE OF HOLOCAUST

The first part of the study includes an overview of the history of the Jewish community in Miskolc during the dualistic era and period between the two wars. It concerns the important and somewhat contradictory role played by the Jewry in economic development, the expansion of commercial centers, and industrial growth, as well as in the evolution of a bourgeois mentality, and the social changes that occurred in this community. These provide information on the urban character of the congregation, about its degree of social and ethnic assimilation, or its conflicts with the Christian inhabitants.

The second half of the study includes the tragic fate of the Jews in Miskolc during World War II. It provides an analysis of results of economic, social and political discrimination. Then the author examines execution of deportation. The plans for the ghettoization, expropriation, and deportation of the Jews were finalized on 1st June, 1944. In May the Jews were first concentrated in a local ghetto, which was guarded by the police and a gendarme, and guided by a Jewish Council that included Mór Feldmann and Elemér Banet. On 5th June the ghetto population was transferred to the brickyard of Miskolc, where were concentrated 13500 Jews included those brought in from Borsod county. Many of the Jews were compressed in the open drying rooms without hygiene, and the rest of the ghetto inmates were deported to Auschwitz between June 12 and 15.

Tamás Csiki

⁵⁵ Felvidéki Népszava 1945. május 13, *Braham*: i. m. 348, 350, 663, 908–09, *Zsadányi Oszkár*: Kis-kunhalas-Pusztavám. Menóra-Egyenlőség Torontó, 1983. október.

⁵⁶ Felvidéki Népszava 1945. április 25, május 23, 30, *Paszternák*: i. m. 55, *Beránné*: i. m. 34–35.

⁵⁷ Felvidéki Népszava 1945. május 29, *Paszternák*: i. m. 55, 62–63, *Beránné*: i. m. 35.

⁵⁸ Az áldozatok eltérő számadataira: *Beránné*: i. m. 27, 44, *Dobrossy István*: Miskolc írásban és képeken. II. Miskolc, 1995. 52–52, *Braham*: i. m. 674.